

הדיין כתובע

יעקב עציון

במקרים רבים המובאים לפני בית הדין, נוצר מצב בו, במהלך הדיון, מתברר לדיין כי הנתבע חייב לתובע אף יותר מסכום התביעה. האם יוכל הדיין לחייב את הנתבע בסכום המלא? או שמא אינו יכול לחייבו יותר מסכום התביעה?

דעת הרמ"א

כתב הרמ"א:

בעל דין שתבע תבירו בעד דבר מועט והדין רואה שיתחייב לו על פי הדין יותר ממה שתבע - אין לו לדיין לפסוק יותר ממה שתבע, ואם פסק לו יותר - הוי טעות בדין, וחזור. ח"ט סי' יז סעי' יב

הרמ"א פוסק שאם בעל דין תובע סכום מסוים, והדיין לאחר הבירור נוכח לדעת שהנתבע חייב לתובע סכום גדול יותר מהתביעה, אין הדיין יכול לפסוק סכום זה אלא רק כפי התביעה.

הרמ"א לומד את דינו מהמקרה של רוניא ורבינא:

רוניא - אקפיה רבינא מארבע רוחותיו. אמר ליה: "הב לי כמה דגדרי", לא יהיב ליה. "הב לי לפי דמי קנים בזול", לא יהיב ליה. "הב לי אגר נפירותא", לא יהיב ליה... אתא לקמיה דרבא, אמר ליה: זיל פייסה במאי דאיפיים, ואי לא - דאיננא לך דינא כרב הונא אליבא דרבי יוסי.

בבא בתרא ה' ע"א

בגמ' מסופר, שרוניא הוקף ע"י רבינא מד' רוחותיו, וסירב לשלם לו את מחצית ההוצאה, כדעת רב הונא אליבא דר' יוסי, כפי שהוא חייב להלכה¹. רבינא הציע לרוניא שישלם לו דמי קנים בזול כדעת חייא בר רב, אך גם דרישה זו נענתה בסרוב. רבינא המשיך להתפשר ודרש רק את הסכום שנחסך לרוניא עקב השמירה (אגר נפירותא), אך גם לבקשה זו סרב רוניא. בגמרא מובא המשך הסיפור שהלך רוניא לרבא, ואמר לו רבא שיתפייס בסכום שהוצע לו, ואם לא, ידון אותו רבא לתוכה ויצטרך לשלם מחצית הוצאתו של רבינא, כפי שנתבע בתחילה.

¹ רי"ף דף ג ע"א, רש"י על אתר, תוס' ד"ה ואי לא

ממקרה זה למד הרמ"א, שלדיין אסור לפסוק שהנתבע חייב יותר מדרישת התובע, שהרי רבא חייב את רוניא רק את הסכום המועט - אגר נטירותא, ולא כהלכה כר"ה אליבא דר' יוסי.

קושיות האחרונים

דין זה של הרמ"א מוקשה הן בסברתו והן בלימודו ממקרה דנן:

בסברא - אם הדיין נכנס לעובי הקורה ורואה שפלוגי חייב כך וכך, מדוע ייגרע כוח התובע רק משום שהוא אינו יודע שמגיע לו יותר? ועוד, וכי אין כאן על הדיין חיוב פשוט לטעון לטובת התובע, ולו רק משום השבת אבידה?

בלימוד - הלימוד מהמקרה שבגמ' זו אינו ברור דיו משתי סיבות:

א. בהבנה פשוטה נראה שדברי רבא נאמרו כהמלצה לרוניא לשלם את הסכום הנמוך, ובכך לסיים את העניין, ומניין לרמ"א שהדיין אינו יכול לחייב יותר מסכום התביעה, ואדרבה, לכאורה יש ללמוד להפך - מדברי רבא: "ואי לא דאיננא לך דינא כר"ה אליבא דר' יוסי"².

ב. במקרה הנ"ל רבינא ידע שהוא יכול לתבוע את הסכום הגבוה, כפי שאכן תבע בתחילה, אך הוא התפשר ודרש פחות. במקרה זה ודאי אין על הדיין לפסוק יותר מן התביעה, שהרי התובע מוחל על ההפרש, אך מניין הרמ"א לומד שאף במקרה שהתובע אינו יודע שמגיע לו יותר ע"פ דין, על הדיין לפסוק לתובע לא יותר מתביעתו?

ואכן באחרונים הקשו על דין זה של הרמ"א, ויש שחלקו עליו, או סייגו את דבריו⁴, ויש המתרצים את דברי הרמ"א, ומשאירים לדינא את שיטתו⁵.

² וראה דברי תוס' בד"ה ואי לא שכתבו: "...היה נראה שלא להפחידו היה אומר כן".

³ קושיה זו מופיעה בבהירות בנחלת דוד: "עיקר פירושא דשמעתין הוא - דרוניא לחודא אתא לקמיה דרבא לשאול ממנו הדין... וא"ל רבא דרך עצה שיתן לו כמה דאיפייס, דאם יצטרך להתעצם עמו בדין ודאי לא יותר ליה רבינא כלום... ובהיות כן, אודא לה כל מה שטרחו האחרונים בזה בפלפולים שונים להמציא מזה דין חדש...".

⁴ הש"ך (סי' יז ס"ק טו) דן בדברי הרמ"א ובסוגיא דידן, ומסיק שכשיודע הדיין שהתובע תבע את הסכום המועט, מכיוון שלא ידע שע"פ דין הוא זכאי ליותר, ודאי חייב הוא לפסוק שהנתבע ישלם את כל הסכום, שמאיזה טעם יזכה הנתבע בהפרש, שהרי אין כאן מחילה מצד התובע, שכן לא ידע. הרמ"א, לדברי הש"ך, אמר את דינו בסתמא, כשהדיין אינו יודע מאיזה סיבה תבע התובע את הסכום הנמוך, ואולי ידע ומחל, ואין לדיין להוציא ממון מהנתבע מספק. הש"ך מבין כך גם את פסק דינו של רבא, שלא ידע אם רבינא יודע את ההלכה ומוחל, או שאינו יודע את ההלכה, ולכן לא פסק לחובתו של רוניא את הסכום המלא. והקשו על הש"ך (נעין שוות מעיל צדקה ס"ס נג), שאם המדובר הוא כשמסופק לביה"ד מאיזה טעם לא תבע התובע את כל הסכום, מה מונע מן הדיין לשאול את התובע? וכי נאמר שהתכוון התובע למחול, וכיוון שישאלהו הדיין יחזור בו?

וראה ערוך השולחן (סי' יז), הפוסק את דברי הרמ"א ומסבירו כש"ך, ומוסיף - שאם יודע הדיין בתובע שהוא ירא אלקים, ישאלהו מדוע תבע כפי שתבע, וכיוון שהוא ירא אלקים, אם מחל או שהיה הוא חייב לנתבע ממקום אחר ולכן הפחית את הסכום, יגיד לדיין, ומשמע מדבריו, שקיים חשש לשאול את התובע, כשלא בטוח בו הדיין שהוא ירא אלקים, משום שאע"פ שבכוונה תבע את הסכום הנמוך, כשישאלהו הדיין לא יעמוד בו כוחו, ויאמר שלא ידע שמגיע לו יותר, וייצא הדין מוטעה. וראה גם בתומים (סי' יז ס"ק ח), שמוקשה על הש"ך, שאמנם בס"ח ניתן לומר שהסתמא היא שהוא יודע ומחל, אך בעם הארץ הסתמא היא שאינו יודע!?

וראה גם בנתיבות סי' יז ס"ק א שמוחלק בין מקרה שבו הכסף שאצל הנתבע הוא בכחינת גזל בידו, שאז חובה על הדיין לחייבו לשלם, אפילו לרמ"א, לבין מקרה שאמנם ע"פ הדין יתחייב הנתבע, אך אם לא יפסוק כך הדיין, לא ייחשב הכסף הנתור אצל הנתבע כגזל. ורוצה להוכיח כן מלשון הרמ"א שכתב "אם רואה הדיין שיתחייב..." ולא 'שחייב' עיי"ש.

המתרצים, באופן כללי, יסבירו שאדם התובע תביעה ממונית את חברו, ודאי ייערך לפני התביעה, ויתיעץ ויברר את הסכום המקסימלי שעליו לתבוע, ולפיכך אין סברא לתלות את העובדה שתבע פחות מהמגיע לו בחוסר ידיעתו, אלא יש לומר שהוא מחל על ההפרש, ורצונו הוא רק בסכום שתבע, ואין הדיין צריך לדון בסכום יותר מהתביעה, כיוון שהתובע לא תבע⁶. יש גם שהסבירו, שאולי חייב התובע כסף לנתבע מזמן קודם, והוא רוצה להבליע עובדה זו, ולכן תובע במכוון סכום מועט מהמגיע לו⁷.

סמכות הדיינים

באופן כללי, אנו מכירים שני תפקידים מרכזיים של הדיינים ושל בית הדין. ישנם דינים בהם בית הדין הוא היוצר את החיוב, כדוגמת דיני נפשות וקנסות, וישנם דינים בהם כל תפקידו של ביה"ד הוא לברר את החיוב הקיים משכבר⁸. אם אדם הרג נפש במזיד ובהתראה באופן המחייבו מיתה עדיין אינו חייב מיתה, ואם יהרוג את עצמו, הרי הוא חב בשתי נפשות. רק כשיגיע הדבר לביה"ד, וביה"ד יטיל עליו את חיוב המיתה - יהיה חייב מיתה. משא"כ בדיני ממונות, שהלווה חייב לשלם למלווה מצד עצמו, וכשהמלווה תובע את הלווה בביה"ד, הוא מבקש מביה"ד שיברר את החיוב הקיים, ויתן לו תוקף.

כאן, ודאי עוסקים אנו בדיון מן הסוג השני, בו ביה"ד רק מברר חיוב. ונראה שמחלוקת הרמ"א והאחרונים החולקים עליו היא בשאלה - עד כמה ניתנת לדיין סמכות הבירור. האם אנו מתייחסים אל הדיין כבא מכוח התובע, וממילא יכול לפסוק רק בסכום שנתבע, או שמא יש לו מעין סמכות עצמאית הנותנת לו אפשרות לדון בעניין לגופו, ולפסוק שעל הנתבע לשלם את הסכום שהוא מחויב, על אף שהוא עולה על הסכום שנתבע.

פתח פיך לאלם

בשאלה זו יש לדון, שהרי ודאי מצאנו מקרים בהם על הדיין לסייע לבעלי הדין לטעון טענותיהם משום: "פתח פיך לאלם"⁹. ולכאורה רואים שלדיין יש סמכות-על, המחייבתו לעזור לבעלי הדין לטעון, ואין תפקידו מתמצה בשיפוט בין טענות הצדדים. דין זה נלמד בירושלמי:

רב הונא כי הוה חזי זכו לברנש והוא לא הוה ידע, פתח ליה על שם "פתח פיך לאלם".

ירושלמי סנהדרין פרק ג הלכה ח

⁵ סמ"ע סי' יז ס"ק כה

⁶ הסמ"ע מסביר שכך יש להבין את המקרה בגמרא: רבא לא ידע שרבינא ידע את ההלכה ומחל, שכן מסתמא לא נמסרו לו כל פרטי המעשה, ובכ"ז פסק שרוניא אינו חייב יותר מאגר נשירותא, וממילא ניתן ללמוד ממקרה זה לכל מקרה אחר.

את דברי רבא "ואי לא דינאנא לך דינא כר"ה אליבא דר"י" יסביר הסמ"ע, שאמנם נכונים דברי תוס' - שלא להפחידו היה אומר כן, אך לא רצה לחייבו כן מן הדין, שהרי אינו יכול לחייבו, אליבא דהרמ"א, אלא רצה רבא לחייבו בתורת קנס. ועיי"ש תרומים נוספים.

⁷ עיר שושן, מובא בש"ך הג"ל, וכן בערוה"ש הג"ל

⁸ ראה רעק"א בגיליון הש"ס למכות ה"א ד"ה תמהני

⁹ משלי א ח

מגמרא זו לכאורה רואים, שעל הדיין לטעון את הטענות לבעלי הדין כשרואה שהם אינם טוענים. ברם, הרמב"ם והשו"ע¹⁰ בעקבותיו, הביאו דין זה בשינוי קטן. וכך היא לשון הרמב"ם:

ראה הדיין זכות לאחר מהם, ובעל דין מבקש לאמרה ואינו יכול לחבר הדברים, או שראוהו מצמער להציל עצמו במענת אמת ומפני החמה והכעס נסתלק ממנו או נשתבש מפני הסכלות - הרי זה מותר לסעדו מעט להבינו תחילת הדבר משום: "פתח פיך לאלם". וצריך להתישב בדבר זה הרבה שלא יהיה כעורכי הדיינין.

הלכות סנהדרין פרק כא הלכה יא

רואים אנו, שהרמב"ם מצמצם דין זה ומסבירו רק כסיוע לדברי בעל הדין המתבלבל, אך ודאי לא כיוזמה מצד הדיין לטעון טענה לטובת אחד הצדדים. נראה, שהסיבה בשלה מסביר הרמב"ם את דברי הירושלמי בצורה מצמצמת, היא חששו שמא יהיה הדיין כעורכי הדיינים, כפי שהרמב"ם עצמו מביא בסוף ההלכה.

הרא"ש בפסקיו¹¹ חולק על הרמב"ם, ומביא את הירושלמי כלשונו, ונראה שאף הטור פוסק כך¹².

עורכי הדיינין

ייתכן שמחלוקת הרמב"ם והרא"ש תלויה בהסבר המשנה באבות.

המשנה מביאה: "...אל תעש עצמך כעורכי הדיינין"¹³. ומסביר הרמב"ם בפירושו למשנה, שעורכי הדיינים הם אנשים המסדרים לבעלי הדין את טענותיהם, ומייעצים להם מה כדאי לטעון ומה לא, ואפילו כשאינם מייעצים להם טענות שקר. כוונת המשנה, אם כן, היא לומר לדיין שלא יטען טענות לטובת מי מהצדדים, ואפילו הן טענות אמת.

אמנם, יש המפרשים¹⁴ את המשנה באופן אחר ומסבירים, שלא ישיא הדיין עצה לאחד מבעה"ד לעשות מעשה כזה או אחר שבעקבותיו ישתנה הדין, אך לטעון טענות אמת לצד זה או אחר - יכול הדיין, ואף מחובתו לעשות כך, כדחזינן בירושלמי. לשיטתם, לא באה המשנה אלא להרחיק מן הנטייה המופרות לטובת אחד הצדדים, ולהרחיק ממצב שייראה הדיין את עצמו כ'אחראי' לזכות את אחד הנאשמים, כעורכי הדין שבימינו¹⁵.

נראה, שהרא"ש יסביר את המשנה כפירוש השני, ולכן תתיישב לו הגמרא בירושלמי עם דברי המשנה באבות.

¹⁰ חו"מ סי' יז סע' ט

¹¹ סנהדרין סי' לב

¹² חו"מ סי' יז סע' ט

¹³ אבות פרק א משנה ה

¹⁴ ראה תוי"ט על המשנה

¹⁵ ייתכן, שניתן להביא סייעתא לפירוש זה מביאור הגר"א על המשנה שם, המביא את הגמרא ממסכת שבת קלט ע"א - "שפתותיכם דברו שקר - אלו עורכי הדיינין".

סיכום

ייתכן, כי הרמ"א הסוכר שאל לו לדיין לפסוק יותר מהסכום שנתבע, אוחו כשיטת הרמב"ם בעניין "פתח פיך לאלם"¹⁶, ומצמצם את יכולת הדיין לפעול באופן עצמאי, שלא כבא-כוחו של התובע. לעומת זאת, החולקים על הרמ"א יסברו כשיטת הרא"ש והטור - שמותר לדיין לטעון טענות לטובת אחד הצדדים אם רואה הוא שבעה"ד לא טוענן בעצמו, כנלמד מהירושלמי.

התומים¹⁷ תמה על הרמ"א, מדוע אינו מביא את דעת הטור והרא"ש, החולקים על הרמב"ם והשו"ע בעניין "פתח פיך לאלם", כפי שמביא בדרך כלל? ולפי דברינו מיושב, שהרמ"א נאמן לשיטתו בסוף הסימן, שאין הדיין רשאי לטעון טענה לתובע אא"כ טען אותה התובע בעצמו, כנלמד ממעשה מרוניא ורבינא, ולכן לא הביא את דעת הטור והרא"ש, והשאיר את דברי הרמב"ם והשו"ע על מכונם.

¹⁶ התומים (סי' יז ס"ק ח) מביא את דברי היכנסת הגדולה המביא בשם רבנו יונתן שאומרים "פתח פיך לאלם" רק לנחבע ולא לתובע, וייתכן שאף כך יוכל לסבור הרמ"א. ויש להעיר שהרמב"ם, לכאורה, אינו סוכר את דין הרמ"א, ויש להסבירו, שאמנם טענות לטובת בעלי הדין אין על הדיין לטעון אם אין הם מנסים לטעון, אך אם התובע כלל לא תבע סכום מסויים אף הרמב"ם יודה שעל הדיין לפתוח לו (עיי' תומים הנ"ל). אמנם, בפשטות, הסברא היא הפוכה, ואדרבה, אם לא מאפשר הרמב"ם לדיין לטעון טענות לתובע במהלך הדיון, ק"ו שלא יאפשר לדיין לפתוח בתביעה חדשה מעל לגובה סכום התביעה הראשונה. אך בכ"ז יש לומר שכל דברי הרמב"ם הם כחלק מסדר הדין, שמנחה הרמב"ם את הדיין להשאר כמה שיותר ניטרלי ולא נוטה לטובת אחד מהצדדים, אך אם לא תבע התובע את כל הסכום, כלל לא התחיל הדיון לגבי ההפרש, ולכן חובה על הדיין לפתוח לתובע מהסיבות שהבאנו בתחילת הדברים. (השבת אבדה, וכן הסברא הפשוטה שהנתבע חייב לתובע, ומדוע לא יחייב הדיין את הנתבע, ומה בכך שלא תבע התובע סכום זה? !).

¹⁷ סי' יז ס"ק כג